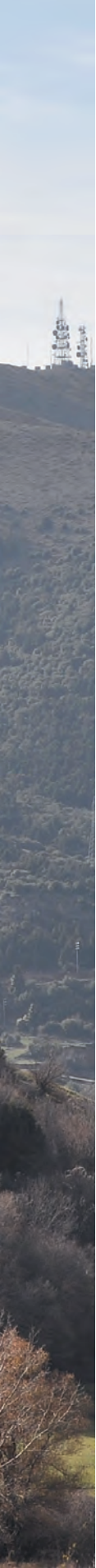

01

Η θέση Κασιάνη Λάβας από ανατολικά. Στο λόφο οικιστικά κατάλοιπα της Αρχαιότερης Νεολιθικής, της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και της Ελληνιστικής εποχής. Δυτικά του λόφου το φυσικό πέρασμα του Σαρανταπόρου.

ΜΕΣΟΣ ΡΟΥΣ ΤΟΥ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ (II) Η ΖΩΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ

—Τοπογραφία: Από την προϊστορία στο σήμερα

Η κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα αποτελεί μια πυκνοκατοικημένη περιοχή ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική και καθ' όλη τη διάρκεια των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, ενώ η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή ανάγεται στην Παλαιολιθική εποχή. Σε όλες τις εποχές παρατηρείται έντονη μετακίνηση εντός της κοιλάδας, η θέση κατοίκησης μεταβάλλεται συχνά και συνήθως μεταφέρεται σε όμορα πλατώματα ή λοφίσκους, όπου και μπορεί κανείς, συχνά με σχετική ευκολία, να ανιχνεύσει τη συνέχεια της κατοίκησης.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Δρ Αρχαιολόγος

Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης

** Στο κείμενο και στην ανάλυση συμπεριλαμβάνονται μόνο τα μέχρι και το 2011 δεδομένα.*

Σημειώσεις

- ¹ Wace 1913-14, σ. 123-124, Heurtley 1939.
- ² Η ανασκαφή έγινε από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων, βλ. Ridley και Wardle 1979, σ. 185 κ.ε., Wardle και Βλαχοδημητροπούλου 2000, σ. 543 κ.ε., Ridley κ.ά. 2000.

Το ιστορικό της έρευνας*

Η έναρξη της αρχαιολογικής έρευνας στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα τοποθετείται στο 1930, με την ανασκαφή του «προϊστορικού οικισμού των Σερβίων» από τον W. Heurtley. Ο οικισμός είχε εντοπιστεί το 1909 από τον A. Wace, σε παραποτάμιο πλάτωμα στα δεξιά του ρου του Αλιάκμονα¹.

Στη συνέχεια, η κατασκευή του Υδροηλεκτρικού Έργου Πολυφύτου από τη ΔΕΗ υπαγόρευσε μια μεγάλη σειρά σωστικών επεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν σε δύο φάσεις:

Κατά την πρώτη περίοδο (1968-1980), οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο ύψος της γέφυρας Σερβίων και ήταν: α) Η δεύτερη ανασκαφή του «οικισμού των Σερβίων» (1971-1973), ο οποίος στη συνέχεια κατακλύστηκε από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου², β) Η επιφανειακή εξερεύνηση της γύρω περιοχής, κατά την οποία

εντοπίστηκαν ένας νεολιθικός οικισμός σε όμορο πλάτωμα και ένα σπήλαιο με νεολιθική κατοίκηση στην ανατολική πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία³, και γ) Η ανασκαφή του ελληνιστικού οικισμού στην κορυφή του ίδιου λόφου, όπου έγινε η μετεγκατάσταση του ομώνυμου παραποτάμιου οικισμού της Νεράιδας, ο οποίος επίσης κατακλύστηκε από τα νερά⁴ (εικ. 2).

Μετά το 1980 και την επταετή διάβρωση του παραποτάμιου χώρου από την αυξομείωση των νερών της τεχνητής λίμνης, άρχισαν να έρχονται στο φως οι πρώτες διαλυμένες αρχαιότητες, ένδειξη της τεράστιας πολιτισμικής καταστροφής που είχε ήδη αρχίσει⁵. Το 1984, υποδεικνύονται δύο διαβρωμένοι προϊστορικοί οικισμοί⁶, ενώ το 1985 η παράδοση αγγείων από διαλυμένους τάφους της περιοχής⁷ επιβεβαίωσε την καταστροφή σημαντικού αριθμού αρχαιολογικών χώρων⁸.

Μπροστά σ' αυτήν τη μη αναστρέψιμη κατάσταση, η ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας και, από το 2003, η Λ' ΕΠΚΑ Αιανής έθεσαν σε εφαρμογή ένα εκτεταμένο σωστικό πρόγραμμα, που είναι σε εξέλιξη, με σκοπό να περισωθεί ό,τι είναι δυνατόν από τις αρχαιότητες του παραποτάμιου χώρου και τα στοιχεία που συνέθεταν τον πολιτισμό του. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της έρευνας αποτελούν η άμεση εξάρτησή της από τους ταχείς ρυθμούς διάβρωσης του χώρου και από τη στάθμη των νερών της τεχνητής λίμνης, η οποία μειώνεται για σύντομο χρονικό διάστημα και σε ακατάλληλη για έρευνα εποχή, κυρίως τον Νοέμβριο, και όχι πάντα στο ίδιο υψόμετρο, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Το σωστικό αυτό πρόγραμμα περιλαμβάνει: α) Εντοπισμό των αρχαιολογικών χώρων, με εντατική επιφανειακή έρευνα, και β) Ανασκαφική έρευνα στους σημαντικότερους από τους άμεσα πληττόμενους χώρους, με την προϋπόθεση να διατηρούν μέρος της επίχωσής τους και να βρίσκονται εκτός λίμνης, για όσο διάστημα απαιτεί η περιορισμένης συνήθως έκτασης ανασκαφική έρευνα που προγραμματίζεται, χωρίς να χρειαστεί να διακοπεί βίαια, αν και αυτό δεν αποφεύγεται πάντα.

³ Ρωμιοπούλου 1977, σ. 519.

⁴ Αδρειωμένου 1969, σ. 351, Καραμανώλη-Σιγανίδου 1984, σ. 264, Πάντος 1984, σ. 228-229.

⁵ Επρόκειτο για συστάδα συλημένων τάφων που εντοπίστηκαν μετά την πτώση των νερών, δυτικά της Νεράιδας, και για όστρακα που επιβεβαίωναν την κατοίκηση του χώρου από τα προϊστορικά έως τα βυζαντινά χρόνια, βλ. Σιγανίδου-Καραμανώλη 1988, σ. 412.

⁶ Πρόκειται για τις θέσεις Κρυόβρυση Κρανιδίων και Βαρεμένοι Γουλών, που υποδείχτηκαν από τον διδάσκαλο και, για ένα χρονικό διάστημα, έκτακτο επιμελητή αρχαιοτήτων της περιοχής Κοζάνης, Κ. Σιαμπανόπουλο, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδν 1989, σ. 266-267.

⁷ Η παράδοση έγινε από το Αστυνομικό Τμήμα Σερβίων, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδν 1992, σ. 426-427.

⁸ Καραμήτρου-Μεντεσιδν 1995, σ. 366, Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, σ. 105 κ.ε., της ίδιας 1997α, σ. 59 κ.ε.

02

Η επιφανειακή έρευνα: Περιοχή έρευνας και μελέτης

Η επιφανειακή έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα άρχισε το 1985 από την αρχαιολόγο Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη και συνεχίστηκε πιο εντατικά από το 1990, με υπεύθυνη τη γράφουσα⁹. Μέχρι σήμερα έχει ολοκληρωθεί ο έλεγχος όλης της παρόχθιας περιοχής, σε συνολικό μήκος 60 χλμ. περίπου (εικ. 3). Το πλάτος ποικίλλει από 50-500 μ. (όσο και η περιοχή κατάκλυσης του φράγματος) στο μεγαλύτερο τμήμα της νότιας όχθης, 1.500 μ. στη βόρεια όχθη και σε μικρό τμήμα της νότιας, και 5 χλμ. στην περιοχή του Ροδίτη. Από το σύνολο των παραπάνω εργασιών, η συστηματικά ερευνημένη περιοχή κατά μήκος της λίμνης ανέρχεται στα 70 τετρ. χλμ. περίπου. Στην έκταση αυτή θα πρέπει να προστεθούν δύο ακόμα συστηματικά ερευνημένες περιοχές: α) Ο παραποτάμιος χώρος Αιανής, Ρυμνίου και Φρουρίου, στο τμήμα από τη Γέφυρα Ρυμνίου μέχρι τη μικρή κοιλάδα της Μονής Ιλαρίωνα, περιοχή που ελέγχθηκε στο πλαίσιο της κατασκευής του φράγματος Μέσου Αλιάκμονα-Ιλαρίωνα από τη ΔΕΗ, και β) Η περιοχή γύρω από τη Λάβα, συμπεριλαμβανομένου και του αντίστοιχου τμήματος του περάσματος του Σαρανταπόρου, εργασία που έγινε πρόσφατα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στη θέση Κασιάνη¹⁰. Επιφανειακά, έχουν ερευνηθεί επίσης, κατά τη διάρκεια αυτοψιών ή υποδείξεων χώρων από αρχαιόφιλους, αρκετά αγροτεμάχια ή άλλες εκτάσεις, διάσπαρτες σε όλη τη λεκάνη Κοζάνης-Σερβίων. Οι εργασίες αυτές, συμπεριλαμβανομένης και της εξαντλητικά ερευνημένης περιοχής της Αιανής, καθιστούν τη γεωλογική λεκάνη Κοζάνης-Σερβίων και ιδιαίτερα την περιοχή της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα μία από τις πιο ερευνημένες περιοχές του ελλαδικού χώρου, τουλάχιστον σε επίπεδο εντοπισμού των χώρων.

Από τη μέχρι τώρα έρευνα στην περιοχή, ιδιαίτερα κατά μήκος των οχθών της τεχνητής λίμνης, ήρθε στο φως ένας πολύ μεγάλος αριθμός αρχαιολογικών χώρων, οικισμοί και νεκροταφεία, που μαρτυρούν την ανάπτυξη ενός αρχαιότατου και

02

Ο λόφος της Νεράιδας από νοτιοανατολικά. Στο πλάτωμα ο προϊστορικός και ελληνιστικός οικισμός και στην πλαγιά το σπήλαιο. Μπροστά, η θέση Κολιτσάκι και, δεξιά της γέφυρας, ο καταποντισμένος «οικισμός των Σερβίων».

⁹ Για την αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου και τη σχετική συνολική μέχρι το 2006 βιβλιογραφία, βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, σ. 449 κ.ε.

¹⁰ Χονδρογιάννη-Μετόκη υπό έκδ., της ίδιας 2012.

διαχρονικού πολιτισμού, με κύριο άξονα τον παραποτάμιο χώρο. Χρονολογικά, ανήκουν σε όλες τις περιόδους των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, με αρχή της κατοίκησης την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο, από το 6430 π.Χ. περίπου, σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις¹¹ του νεολιθικού οικισμού στη θέση Βαρεμένοι Γουλών. Η ανεύρεση ωστόσο ενός (πιθανού) παλαιολιθικού χειροπέλεκυ στη Γέφυρα Ρυμνίου και μιας παλαιολιθικής θέσης εκεί κοντά ανάγουν την κατοίκηση στην εποχή αυτή¹².

Στη συγκεκριμένη εργασία επιχειρείται μια πρώτη συνολική παρουσίαση των μέχρι τώρα εντοπισμένων θέσεων της κοιλάδας¹³, κατά χρονολογική περίοδο, με επισήμανση των σημαντικότερων οικισμών ή οικιστικών συνόλων, με κριτήριο τη διάρκεια κατοίκησης τους, σε συνάρτηση με τη γεωγραφική και γεωμορφολογική τους θέση. Καθώς πρόκειται για μια πρώτη επεξεργασία του συνόλου των δεδομένων, αναμενόμενες θα πρέπει να είναι κάποιες μελλοντικές τροποποιήσεις στις χρονολογήσεις ορισμένων θέσεων, μετά την ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής και τον πιθανό εμπλουτισμό του διαθέσιμου δείγματος με περισσότερο και πιο χαρακτηριστικό υλικό, όπως επίσης και στους απόλυτους αριθμούς των οικισμών κάθε περιόδου. Αντίθετα, σε επίπεδο ποσοστών και γενικής χωροταξικής εικόνας της περιοχής, δεν αναμένεται να προκύψουν σοβαρές διαφοροποιήσεις. Σημειώνουμε, επίσης, ότι η ύπαρξη κι άλλων θέσεων εντός της περιοχής κατάκλυσης του φράγματος, ιδιαίτερα στην εκτεταμένη πεδινή έκταση που υπήρχε στα δεξιά του ρου του Αλιάκμονα, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, το ίδιο και η συνεχής αύξηση του συνολικού αριθμού, με την πρόοδο της έρευνας.

Τα δεδομένα που συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση προέρχονται κυρίως από τις παραλίνιες περιοχές των αντίστοιχων τοπικών κοινοτήτων και δημοτικών ενοτήτων των δήμων Κοζάνης και Σερβίων-Βελβεντού, και σε πολύ μικρότερο ποσοστό από την υπόλοιπη περιοχή (εικ. 4). Συγκεκριμένα, συμπεριλαμβάνονται οι παρακάτω οικισμοί ή περιοχές: α) Παραλίμνια περιοχή Αιανής, Καισαρειάς, Ρυμνίου και Βελβεντού, β) Το μέχρι τώρα σύνολο των δεδομένων Σπάρτου, Σταυρωτής, Πύργου, Ανατολής, Αμυγδαλιάς, Βαθυλάκκου, Μεσιανής, Ροδίτη, Λευκάρων, Ιμέρων, Αύρας, Νεράιδας, Πολυφύτου, Σερβίων, Καστανιάς, Παλαιογρατσάνου, Πλατανορρεύματος, Κρανιδίων, Γουλών και Λάβας, και γ) Περιοχή Μονής Ιλαρίωνα, συγκεκριμένα οι θέσεις Κάμπος Φρουρίου και Βέρβερη Αιανής. Συγκριτικά, λαμβάνονται υπόψη οι διαθέσιμες πληροφορίες από τη μη παραλίμνια περιοχή Αιανής, η οποία αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, από την ευρύτερη περιοχή της Κοζάνης και τους οικισμούς στα νότια και ανατολικά της πόλης, από τη μη παραλίμνια περιοχή Βελβεντού και από τους ορεινούς οικισμούς της δημοτικής ενότητας Καμβουνίων¹⁴.

03

Άποψη της κοιλάδας του Αλιάκμονα και της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, από δυτικά, από την περιοχή της Αιανής.

04

Χάρτης της περιοχής. Αντίγραφο χάρτη της ΓΥΣ. Έκδοση 1970.

05

Ο νεολιθικός οικισμός της θέσης Βαρεμένοι Γουλών, από νότια.

¹¹ Οι ραδιοχρονολογήσεις έγιναν από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

¹² Χονδρογιάννη-Μετόκη 2001-2004, σ. 481-482, Παναγοπούλου κ.ά. 2006, σ. 631 κ.ε.

¹³ Για τις εντοπισμένες προϊστορικές θέσεις μέχρι το 1996 και 2006, βλ. αντίστοιχα, Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999, σ. 241 κ.ε., της ίδιας 2009, σ. 449 κ.ε.

¹⁴ Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1996, της ίδιας 1997α, σ. 23 κ.ε., της ίδιας 1997β, σ. 203 κ.ε., της ίδιας 2009, σ. 105 κ.ε., της ίδιας 2010, Καραμήτρου-Μεντεσιδη κ.ά. 1994, Χονδρογιάννη-Μετόκη 1997β, σ. 635 κ.ε., Τσιάπαλη 2010, σ. 47 κ.ε.

Η ανάλυση των δεδομένων της επιφανειακής έρευνας

Σύμφωνα με την ανάλυση των τοπογραφικών δεδομένων, στην ερευνημένη και υπό μελέτη περιοχή, όπως αυτή ορίστηκε παραπάνω, έχουν εντοπιστεί μέχρι τώρα 216 θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, οικισμοί και νεκροταφεία. Από τις θέσεις αυτές, οι 112 βρίσκονται στις όχθες της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου και πλύνονται σε ποικίλο βαθμό από τα νερά της λίμνης, ενώ άλλες 25 έχουν διαταραχθεί από τη σύγχρονη δραστηριότητα.

Η κατανομή τους στις μεγάλες περιόδους της ανθρώπινης δραστηριότητας στον ελλαδικό χώρο έχει ως εξής: Στην Προϊστορική εποχή (7η-2η χιλιετία π.Χ.) ανήκουν 158 από τις 216 θέσεις και στους ιστορικούς χρόνους (1η χιλιετία π.Χ. έως και την εποχή της Τουρκοκρατίας) 134, από τις οποίες οι 75 εντάσσονται στην Αρχαϊκή, την Κλασική, την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή εποχή και οι 59 στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή¹⁵ (βλ. Διάγραμμα). Πιο αναλυτικά:

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οι 158 προϊστορικές θέσεις αντιστοιχούν σε 152 οικισμούς (σε κάποιους από τους οποίους εντοπίζονται και νεκροταφεία ή μεμονωμένες ταφές, της ίδιας ή άλλης εποχής, παλαιότερης ή νεότερης), και σε πέντε (ή έξι) χωριστά νεκροταφεία. Σε 35 από αυτές εντοπίζεται κατοίκηση και κατά τους ιστορικούς χρόνους, συγκεκριμένα στην Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική ή/και Ρωμαϊκή εποχή, ενώ σε άλλες 14 εντοπίστηκαν νεκροταφεία. Παρόμοια, και η Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή εντοπίζονται σε 34 θέσεις, ενώ σε άλλες τρεις εντοπίστηκαν νεκροταφεία.

Οι θέσεις αυτές κατανέμονται στις επιμέρους χρονικές περιόδους ως εξής:

Νεολιθική Εποχή (7η-4η χιλιετία π.Χ.). Εδώ ανήκουν 58 θέσεις, όλες οικισμών, ενώ σε δύο περιπτώσεις εντοπίστηκαν και σύγχρονες μεμονωμένες ταφές εντός των ορίων τους.

06

Ο λόφος της Μεταμόρφωσης Μεσιανής από νότια. Στο κορυφαίο πλάτωμα ο οικισμός της Τελικής Νεολιθικής και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ενώ στους ανατολικούς πρόποδες ο οικισμός της Μέσης Εποχής του Χαλκού.

¹⁵ Η διάκριση των δύο περιόδων είναι παρακινδυνευμένη πριν από τη μελέτη της κεραμικής των θέσεων.

Στην Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-6000 π.Χ. περίπου)¹⁶ ανήκουν 12 θέσεις οικισμών¹⁷. Οι πιο πολλοί εντοπίζονται πάνω ή πολύ κοντά σε φυσικά περάσματα, χερσαία ή ποτάμια, όπως για παράδειγμα οι οικισμοί Κασιάνη Λάβας, Κρυόβρυση Κρανιδίων, Βαρεμένοι Γουλών (εικ. 5) και ο «οικισμός Σερβίων», ενώ ένας μικρός αριθμός, όπως τα Παλιάμπελα Ροδίτη, έχει ιδρυθεί στους πρόποδες των γύρω βουνών.

Στο τέλος της περιόδου, οι μισοί σχεδόν από αυτούς τους οικισμούς εγκαταλείπονται, ενώ οι άλλοι μισοί, ανάμεσά τους οι Βαρεμένοι Γουλών, η Κρυόβρυση Κρανιδίων, η Βέρβερη Αιανής, τα Αμπέλια Λευκάρων και τα Παλιάμπελα Μεσιανής, συνεχίζουν και στη Μέση Νεολιθική (6000-5500 π.Χ.), στην οποία εντάσσονται συνολικά 15 θέσεις. Οι νέοι οικισμοί της περιόδου, οι μισοί σχεδόν του συνόλου, ιδρύονται σε παρόμοια γεωγραφικά και γεωμορφολογικά περιβάλλοντα, συχνά κοντά στις προηγούμενες θέσεις. Στο τέλος της περιόδου, τα δύο τρίτα των οικισμών εγκαταλείπονται.

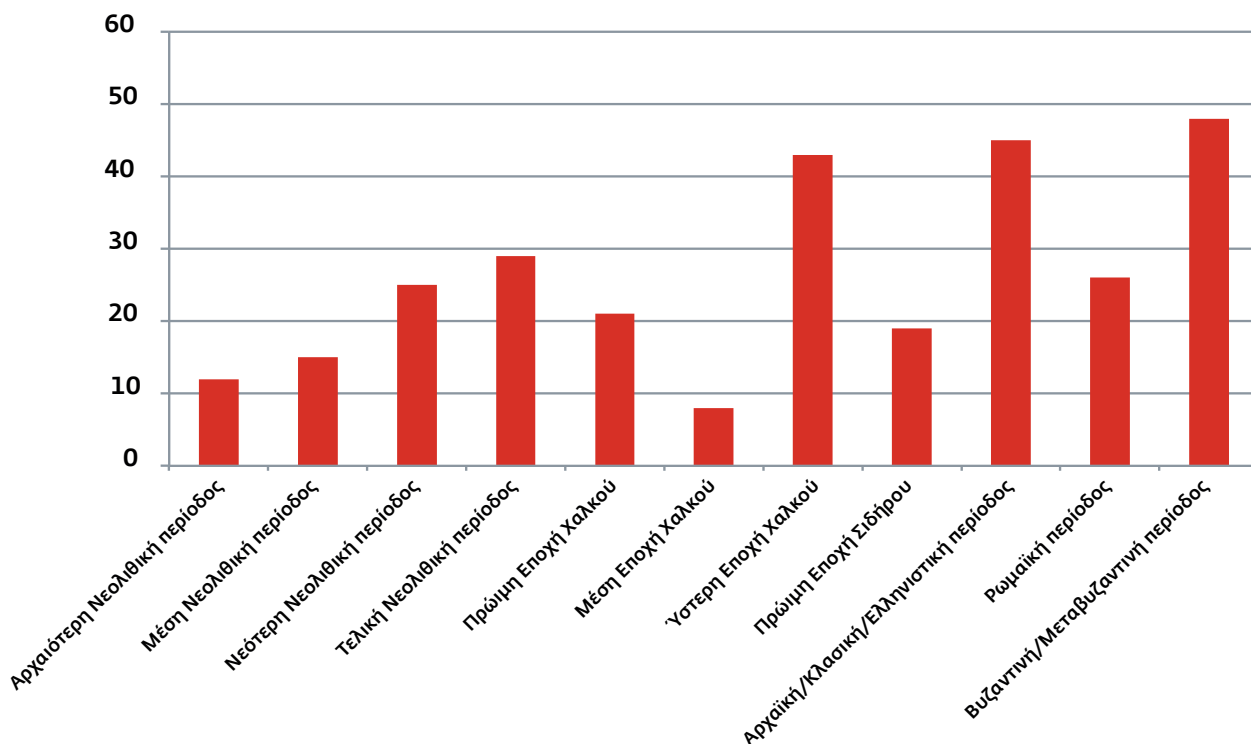
Στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική (5500-3000 π.Χ.) εντάσσονται συνολικά 38 θέσεις. Η διαίρεση της μακράς αυτής περιόδου σε δύο φάσεις δίνει για την πρώτη (προδιμνιικές φάσεις, περίπου 5500-4700/4500 π.Χ.) 25 θέσεις και 29 για τη δεύτερη (διμνιικές φάσεις, περίπου 4700/4500-3000 π.Χ.). Από τους 25 οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής πέντε μόνο συνεχίζουν στις θέσεις της Μέσης, μαρτυρώντας μικρή συνέχεια της κατοίκησης, στο 30% των θέσεων. Πρόκειται για θέσεις που εντοπίζονται κοντά ή πάνω στα ποτάμια περάσματα, όπως οι Βαρεμένοι Γουλών, η Βέρβερη και η Πάλλα Ράχη Αιανής, το Ρέμα Γλυκό Νερό Ροδίτη και ο «οικισμός των Σερβίων». Παράλληλα, ιδρύονται 20 νέοι οικισμοί, που αποτελούν το 80% των θέσεων της περιόδου, σε θέσεις με παρόμοια γεωμορφολογικά και γεωγραφικά περιβάλλοντα, οι περισσότεροι κοντά στο ποτάμι. Στην περίοδο αυτή, ο αριθμός των οικισμών, σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους, σχεδόν διπλασιάζεται (γεγονός πιθανόν πλασματικό, για μια σειρά λόγων), ενώ παρατηρείται πολύ μεγάλο ποσοστό εγκατάλειψης και απομάκρυνσης από τις προηγούμενες θέσεις.

¹⁶ Για τις χρονολογικές φάσεις της προϊστορίας στον βορειοελλαδικό χώρο, βλ. Andreou κ.ά. 1996, σ. 538.

¹⁷ Αναφέρουμε μόνο τις θέσεις με βέβαιη χρονολόγηση, σε αντίθεση με προηγούμενη ανάλογη εργασία στην οποία συμπεριλήφθηκε και μικρός αριθμός θέσεων με αβέβαιη χρονολόγηση, βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, σ. 449 κ.ε.

Διάγραμμα

Οι εντοπισμένες θέσεις οικισμών της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα.

Στην Τελική Νεολιθική συνεχίζεται η κατοίκηση σε 15 οικισμούς της προηγούμενης περιόδου, στο 60% των θέσεων (σε δύο από τις οποίες εντοπίζεται συνεχής κατοίκηση από τη Μέση και σε άλλες δύο από την Αρχαιότερη Νεολιθική), σε τρεις θέσεις της Μέσης, από τις οποίες λείπει η Νεότερη, ενώ ιδρύονται και δέκα νέοι οικισμοί, που αποτελούν το ένα τρίτο σχεδόν των 29 θέσεων της περιόδου. Μεταξύ της Νεότερης και της Τελικής Νεολιθικής παρατηρείται η μεγαλύτερη για τη Νεολιθική εποχή συνέχεια στην κατοίκηση των θέσεων, χωρίς ωστόσο αυτό να μπορεί να επιβεβαιωθεί με τα διαθέσιμα στοιχεία, λόγω της μακράς διάρκειας της τελευταίας περιόδου. Η συνέχεια στην κατοίκηση παρατηρείται σε παραποτάμιες θέσεις, ανάμεσά τους και αυτές που βρίσκονται πάνω στα ποτάμια περάσματα, όπως οι Βαρεμένοι Γουλών, η Κρυόβρυση Κρανιδίων, η Πάλλα Ράχη Αιανής και άλλες, αλλά και σε θέσεις όπως η Βασιλάρα Ράχη Βελβεντού, τα Παλιάμπελα Αμυγδαλιάς και τα Πέντε Αλώνια Αιανής που εντοπίζονται σε χαμηλούς λοφίσκους, σχετικά μακριά από το ποτάμι. Κατά την περίοδο αυτή όμως κατοικούνται για πρώτη φορά κάποιοι πολύ ψηλοί και οχυροί παραποτάμιοι ή πιο απομακρυσμένοι λόφοι, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους παραποτάμιους οικισμούς της Νεράιδας, της Μεταμόρφωσης Μεσιανής (εικ. 6), του Προφήτη Ηλία και της Ψηλής Ράχης Καισαρείας, αλλά και του Αγίου Ελευθέρου Κοζάνης-Δρεπάνου. Την περίοδο αυτή κατοικείται επίσης το Σπήλαιο της Νεράιδας, πιθανόν και το δεύτερο εντοπισμένο σπήλαιο στη θέση Παλιοχώρι της ίδιας τοπικής κοινότητας. Η ποικιλομορφία αυτή στις θέσεις κατοίκησης της περιόδου δεν έχει ακόμα ερμηνευτεί ικανοποιητικά από την έρευνα, ούτε φυσικά και οι λόγοι επιλογής των φυσικά οχυρωμένων λόφων, που αργότερα, κατά την Ελληνιστική εποχή, αποτελούν σχεδόν τον κανόνα.

Με βάση τα παραπάνω, και κυρίως τη μακρά διάρκεια ζωής κάποιων οικισμών, οι οποίοι φαίνεται να υπερβαίνουν τη χιλιετία, ως σημαντικοί νεολιθικοί οικισμοί θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι Βαρεμένοι Γουλών, η Κρυόβρυση Κρανιδίων, η Βέρβερη και Πάλλα Ράχη Αιανής, το Παλιοχώρι Νεράιδας και το Ρέμα Γλυκό Νερό Ροδίτη. Παρόμοια ή και μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και ανάλογη σημασία φαίνεται να είχαν και πολλοί άλλοι οικισμοί που κατοικήθηκαν κατά τη διάρκεια της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής, με σημαντικότερο παράδειγμα τη Βασιλάρα Ράχη Βελβεντού. Ακόμη, σημαντικές θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε και τις περιοχές στις οποίες παρατηρείται εντατική νεολιθική κατοίκηση, με μετακίνηση σε γειτονικές θέσεις, με χαρακτηριστικό επιβεβαιωμένο παράδειγμα τον οικισμό της Ανάληψης Καισαρείας¹⁸. Όλοι οι παραπάνω οικισμοί κατέχουν σημαντικές γεωγραφικές θέσεις, πάνω σε φυσικά χερσαία ή ποτάμια περάσματα, χαρακτηριστικό που πιθανόν έπαιξε κάποιο ρόλο στην επιλογή τους, αλλά και στη μακροβιότητά τους.

Εποχή του Χαλκού (3η-2η χιλιετία π.Χ.). Εδώ ανήκουν 99 θέσεις οικισμών και τρεις νεκροταφείων. Οι 70 από τις 99 θέσεις είναι νέες θέσεις, ενώ οι 29 εντοπίζονται στις υπάρχουσες νεολιθικές, μαρτυρώντας μικρή συνέχεια της κατοίκησης ανάμεσα στις δύο περιόδους, στο ένα τρίτο περίπου των θέσεων.

Από τις 99 θέσεις της Εποχής του Χαλκού, στην πρώιμη φάση (3000-2200 π.Χ. περίπου) ανήκουν 21 οικισμοί, στη Μέση (2200-1600 π.Χ. περίπου) οκτώ οικισμοί και δύο χωριστά νεκροταφεία (το ένα μέσα σε οικισμό της Πρώιμης), και στην Ύστερη (1600-1100 π.Χ. περίπου) 43 θέσεις οικισμών και πέντε νεκροταφεία.

Οι μισοί σχεδόν από τους οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (οι δέκα από τους 21) συνεχίζουν στις νεολιθικές θέσεις και από αυτούς οι οκτώ σε θέσεις της Τελικής Νεολιθικής, μαρτυρώντας σχετικά μεγάλη συνέχεια κατοίκησης, στο 30% περίπου. Ωστόσο, σε τρεις μόνο θέσεις εμφανίζονται με βεβαιότητα οι πρώιμες φάσεις της περιόδου.

Στη Μέση Εποχή του Χαλκού συνεχίζουν να κατοικούνται ελάχιστες θέσεις της προηγούμενης περιόδου, μία μόνο επιβεβαιωμένη, ενώ ιδρύονται επτά νέοι οικισμοί.

¹⁸ Η θέση εντοπίστηκε πρόσφατα και δεν συμπεριλαμβάνεται στην ανάλυση.

07

Ο προϊστορικός οικισμός της θέσης Βασιλάρα Ράχη Βελβεντού, από νότια.

07

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού η κατοίκηση συνεχίζεται και πάλι μόνο σε μία θέση της προηγούμενης περιόδου, ενώ ιδρύονται 43 νέοι οικισμοί. Κάποιοι βρίσκονται σε θέσεις παλαιότερων, νεολιθικών κυρίως οικισμών, δύο σε θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής, δύο της Μέσης, πέντε της Νεότερης, οκτώ της Τελικής, και ένας μόνο σε θέση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Αυτό που παρατηρείται στην Εποχή του Χαλκού είναι η μεγάλη ασυνέχεια στην κατοίκηση των θέσεων ανάμεσα στις επιμέρους χρονικές περιόδους. Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού παρατηρείται μια τάση για χαμηλότερα υψόμετρα, ενώ αντίθετα στην Ύστερη επιλέγονται κυρίως ψηλές θέσεις, όπως και κατά τη Νεότερη και κυρίως την Τελική Νεολιθική περίοδο. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η μεγάλη διασπορά και η μικρή έκταση των οικισμών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, οι οποίοι σε κάποιες περιοχές εμφανίζουν συγκεντρώσεις, υποδηλώνοντας διαφοροποιήσεις στην κοινωνική οργάνωση.

Οι οικισμοί της Εποχής του Χαλκού είναι διάσπαρτοι σε όλη την κοιλάδα, χωρίς να ξεχωρίζουν κάποιοι ιδιαίτερα. Για την πρώιμη φάση αναφέρουμε ενδεικτικά τους οικισμούς Πολεμίστρα Αιανής, Ψηλή Ράχη Καισαρείας, Φαράγγι Μεσιανής, «οικισμός Σερβίων», Βασιλάρα Ράχη Βελβεντού (εικ. 7, 9), Κασιάνη Λάβας και Ξερόλακκας Αυλών. Για τη Μέση, τους οικισμούς Πολεμίστρα Αιανής, Παλιόχανο Σπάρτου, Ρέμα Γλυκονέρι Πύργου, Γέφυρα Σερβίων και Τούρλα Γουλών (εικ. 8). Για την Ύστερη, τους οικισμούς Κρυόβρυση Κρανιδίων, Πέρασμα Σταυρωτής, Άγιος Κωνσταντίνος Καισαρείας, Κάτω Μπράβας Βελβεντού, Κολιτσάκι Σερβίων, Κάμπος Φρουρίου, Σκαμινές Σερβίων και Μερότοπος Σπάρτου.

Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100-700 π.Χ.). Εδώ ανήκουν 19 θέσεις οικισμών, στα όρια των οποίων σε τέσσερις περιπτώσεις εντοπίζονται ισάριθμα νεκροταφεία

της περιόδου, ενώ τρία ακόμα εντοπίζονται χωριστά και σε κάποια (μικρή μάλλον) απόσταση από τους οικισμούς. Από τις 19 θέσεις οι έντεκα είναι νέες, οι πέντε συνεχίζουν από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, μαρτυρώντας μικρή συνέχεια της κατοίκησης ανάμεσα στις δύο εποχές, στο ένα τέταρτο περίπου των θέσεων, ενώ οι τρεις είχαν ξανακατοικηθεί κατά τη Νεότερη ή/και Τελική Νεολιθική.

Η περίοδος αυτή είναι γνωστή κυρίως από νεκροταφεία, των οποίων ο μεγάλος αριθμός και η μικρή έκταση υποδηλώνουν ανάλογη κοινωνική οργάνωση, πιθανόν κατά γένη. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η επέκταση της κατοίκησης και στην καθαρά ορεινή ζώνη, κάτι που συνδέεται πιθανότατα με διαφοροποίηση στην οικονομία και με την ανάπτυξη μεγάλου αριθμού κτηνοτροφικών οικισμών. Δεν λείπουν ωστόσο και κάποιοι σχετικά μεγάλης έκτασης οικισμοί στην παραποτάμια περιοχή, όπως η Παλιοκαστανιά Σερβίων, με πιθανό κεντρικό ρόλο στη ζωή των κατοίκων. Άλλοι αξιοσημείωτοι οικισμοί της περιόδου εντοπίζονται στις θέσεις Κάμπος Φρουρίου και Μερότοπος Σπάρτου, μια περιοχή με εντατική κατοίκηση κατά την περίοδο αυτή αλλά και την αμέσως προηγούμενη, ενώ χαρακτηριστική ορεινή θέση αποτελούν τα Παλιούρια Πολυφύτου.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Αρχαϊκή, Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή εποχή (700 π.Χ.-300 μ.Χ.). Στις περιόδους αυτές ανήκουν συνολικά 74 θέσεις, οι 63 από τις οποίες αποτελούν θέσεις οικισμών και οι 12 νεκροταφείων. Τα έξι από αυτά ανήκουν στη Ρωμαϊκή περίοδο. Οι 35 από τους 63 οικισμούς έχουν ιδρυθεί πάνω σε θέσεις που είχαν ξανακατοικηθεί κατά την Προϊστορική εποχή, ενώ οι 28, με βάση τα επιφανειακά δεδομένα, δεν δίνουν ανάλογα στοιχεία, χωρίς όμως αυτό και να αποκλείεται, όπως δείχνουν τα δεδομένα οικισμών που ανασκάφηκαν.

Από τους 63 οικισμούς, οι 45 ανήκουν στην Ελληνιστική εποχή, με πιθανή χρήση και σε πρωιμότερους χρόνους, μέσα στην Αρχαϊκή ή/και την Κλασική εποχή. Οι οικισμοί αυτοί, σε επίπεδο χωροθέτησης, εμφανίζουν πολύ μικρή σχέση με τους προϊστορικούς, καθώς επτά μόνο εντοπίζονται πάνω σε νεολιθικές θέσεις, αριθμός που μειώνεται στο ελάχιστο εάν κατανεμηθούν στις επιμέρους χρονικές περιόδους. Με την Εποχή του Χαλκού η σχέση είναι μεγαλύτερη, σχεδόν διπλάσια, παραμένει ωστόσο σε μικρά ποσοστά και αφορά μόνο την πρόιμη και ύστερη φάση. Παντελής απουσία ταύτισης παρατηρείται με θέσεις της Μέσης Εποχής του Χαλκού και ελάχιστη με την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Οι προϊστορικές θέσεις που επιλέγονται είναι αυτές που βρίσκονται πάνω στα φυσικά περάσματα, όπως ο οικισμός της Κασιάνης Λάβας (εικ. 1) και της Κρυόβρυσης Κρανιδίων.

Οι ελληνιστικές θέσεις θα μπορούσαν να διακριθούν με βάση την έκτασή τους σε μεγάλες και μικρές, αλλά και σε οικιστικά σύνολα. Κατανέμονται σε όλη την έκταση της λεκάνης Κοζάνης-Σερβίων και σε ποικίλα γεωμορφολογικά και γεωγραφικά περιβάλλοντα. Μεγάλης έκτασης οικισμοί που ιδρύθηκαν σε εκτεταμένες επίπεδες περιοχές ή παραποτάμια πλατώματα και οι οποίοι θα μπορούσαν να αντιστοιχούν σε κεντρικούς οικισμούς εντοπίζονται στις θέσεις Κάμπος Φρουρίου, Πέρασμα Σταυρωτής, Παλιοκκλησί Αμυνδαλιάς, Φαράγγι Μεσιανής, Λεύκαρη, Κρυόβρυση Κρανιδίων, Απ-Λιας Λάβας, Κάτω Μπράβας Βελβεντού, Φαράγγι και Σκαμνιές Σερβίων, Κεραμοποιείο και Πλατάνια Γουλών και άλλες. Στις σημαντικές θέσεις θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν η Κασιάνη Λάβας και η Νεράιδα, οικισμοί που αναπτύσσονται σε επάλληλα πλατώματα ψηλών λόφων. Σε όμοιας μορφής λόφους, αλλά πολύ μεγαλύτερους, έχουν ιδρυθεί και οι πιο σημαντικές από τις πόλεις της ευρύτερης περιοχής, όπως η Αιανή, πρωτεύουσα της αρχαίας επαρχίας της Ελίμειας, το Παλαιόκαστρο Βελβεντού, που πολλοί ερευνητές το συνδέουν με τον μαρτυρούμενο από τις γραπτές πηγές αρχαίο οικισμό «Φυλακαί», και ο οικισμός του λόφου του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης-Δρεπάνου. Σημαντικός επίσης οικισμός της περιόδου φαίνεται να είναι και αυτός που μαρτυρείται από το κλασικό νεκροταφείο της Κοζάνης¹⁹ και πιθανόν εντοπίζεται στην περιοχή της σημερινής πόλης.

08

Φωτογράφιση ανασκαμμένων τάφων του νεκροταφείου της Μέσης Εποχής του Χαλκού, στη θέση Τούρλα Γουλών.

¹⁹ Καλλιπολίτης και Feytmans 1948-49, σ. 87 κ.ε.

Στη Ρωμαϊκή περίοδο εντάσσονται 26 οικισμοί, οι οκτώ από τους οποίους συνεχίζουν στις ελληνιστικές θέσεις, ενώ οι υπόλοιποι 18 ιδρύονται σε διαφορετικές, υποδηλώνοντας αρκετά μικρό ποσοστό συνέχειας στην κατοίκηση. Η χωροταξική σχέση των οικισμών αυτών με τις προϊστορικές θέσεις είναι πολύ μικρή και εντοπίζεται μόνο με τη Νεότερη/Τελική Νεολιθική, την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, ενώ η συνέχεια της κατοίκησης κατά τη Βυζαντινή περίοδο δεν μαρτυρείται με βεβαιότητα, παρά μόνο σε δύο θέσεις.

Αξιοσημείωτοι οικισμοί της περιόδου, μεγάλης έκτασης και με πιθανό σημαντικό ρόλο στη ζωή της περιοχής, φαίνεται να είναι οι οικισμοί Παλαιόκαστρο Καισαρείας, Παλιόχανο και Μερότοπος Σπάρτου, Παλιοκκλήσι Αμυγδαλιάς, Κολιτσάκι Σερβίων, οικισμός Λευκάρων και άλλοι. Εντοπίζονται όλοι κοντά σε ποτάμια και χερσαία περάσματα.

Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή (300 μ.Χ. κ.ε.). Εδώ ανήκουν 48 θέσεις οικισμών, από τις οποίες οι 35 πιθανότατα είναι των βυζαντινών χρόνων και 19 των μεταβυζαντινών, καθώς και δέκα νεκροταφεία. Οι οικισμοί της περιόδου, κυρίως οι βυζαντινοί, εμφανίζουν σημαντική χωροταξική σχέση με τους προϊστορικούς οικισμούς όλων των περιόδων. Αντίθετα, σε μικρά ποσοστά κυμαίνεται η συσχέτιση με τις ελληνιστικές θέσεις, καθώς έξι μόνο από αυτές φαίνεται να ξαναεπιλέγονται για κατοίκηση.

Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα

Η κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα αποτελεί μια πυκνοκατοικημένη περιοχή ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική και καθ' όλη τη διάρκεια των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, ενώ η ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή ανάγεται στην Παλαιολιθική εποχή.

Σε όλες τις εποχές παρατηρείται έντονη μετακίνηση εντός της κοιλάδας, η θέση κατοίκησης μεταβάλλεται συχνά και συνήθως μεταφέρεται σε όμορα πλατώματα ή λοφίσκους, όπου και μπορεί κανείς, συχνά με σχετική ευκολία, να ανιχνεύσει τη συνέχεια της κατοίκησης.

Οι θέσεις που επιλέγονται για την ίδρυση των οικισμών διαφέρουν από περίοδο σε περίοδο και από εποχή σε εποχή, με μικρή, μεγαλύτερη ή παντελή απουσία χωροταξικής σύμπτωσης μεταξύ τους. Σημαντική διαφοροποίηση εμφανίζει επίσης και το ποσοστό συνέχειας στην κατοίκηση ανάμεσα στις διάφορες χρονικές περιόδους ή εποχές.

Οι λόγοι επιλογής των θέσεων κάθε περιόδου αποτελούν ένα ενδιαφέρον ζήτημα προς διερεύνηση, ιδιαίτερα για τους προϊστορικούς χρόνους από τους οποίους λείπουν οι γραπτές πηγές. Η οικονομία, η κοινωνική και πολιτική κατάσταση αλλά και η ιδεολογία, πιθανόν σε σχέση και με τη δημογραφική σύνθεση των διάφορων οικισμών, θα μπορούσαν ίσως να είναι κάποιοι από τους παράγοντες που κατά περιόδους επέδρασαν καθοριστικά στη χωροθέτηση των οικισμών της κοιλάδας.

Οι περιοχές που βρίσκονται πάνω ή κοντά σε φυσικές διόδους και σε ποτάμια περάσματα εμφανίζουν διαχρονικότητα στην κατοίκηση. Η μεγαλύτερη ωστόσο διάρκεια ζωής ενός οικισμού, χωρίς διακοπή, δεν υπερβαίνει τη χιλιετία, ενώ

πολύ περισσότεροι είναι οι οικισμοί που κατοικούνται μόνο σε μία χρονική περίοδο, για 300-500 χρόνια. Επιπλέον, σε καμία περίπτωση μέχρι τώρα δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά η αδιάλειπτη συνέχεια της ζωής ενός οικισμού, ενώ πολύ πιθανή είναι και η εποχική κατοίκηση ορισμένων από αυτούς.

Η συγκέντρωση θέσεων όλων των εποχών και χρονικών περιόδων σε κάποιες περιοχές, ιδιαίτερα πάνω σε φυσικά περάσματα, υποδηλώνει την ιδιαίτερη σημασία τους για τους κατοίκους της περιοχής και ανάγει τους αντίστοιχους οικισμούς σε σημαντικούς, με κεντρικό ίσως ρόλο στη ζωή της περιοχής.

—Τα υπόλοιπα μέρη του Αφιερώματος στην Κοιλάδα του Μέσου Ρου του Αλιάκμονα θα δημοσιευτούν στα επόμενα τεύχη του περιοδικού «Αρχαιολογία και Τέχνες».

09

Αποψη της ανασκαφής στον προϊστορικό οικισμό της θέσης Βασιλάρα Ράχη Βελβεντού, από βόρεια. Στην πρώτη τομή διακρίνονται κατάλοιπα πήλινων δαπέδων και πηλοκατασκευών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Βιβλιογραφία

- Αδρειωμένου 1969: Αδρειωμένου Α., «Νεράιδα», ΑΔ 23 (1968), Χρονικά Β2, 1969, σ. 351.
- Andreou κ.ά. 1996: Andreou S. / Fotiadis M. / Kotsakis K., «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», AJA 100 (1996), σ. 537-597.
- Heurtley 1939: Heurtley W.A., *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.
- Καλλιπολίτης / Feytmans 1948-1949: Καλλιπολίτης Β. / Feytmans D., «Νεκρόπολις κλασικών χρόνων εν Κοζάνη», ΑΕ 87-88 (1948-1949), σ. 87-111.
- Καραμανώλη-Σιγανίδου 1984: Καραμανώλη-Σιγανίδου Μ., «Νεράιδα», ΑΔ 31 (1976), Χρονικά Β2, 1984, σ. 264.
- Καραμανώλη-Σιγανίδου 1988: Καραμανώλη-Σιγανίδου Μ., «Νεράιδα Κοζάνης», ΑΔ 35 (1980), Χρονικά Β2, 1988, σ. 412.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1989: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Σέρβια», ΑΔ 39 (1984), Χρονικά Β2, 1989, σ. 266-267.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1992: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Σέρβια», ΑΔ 42 (1987), Χρονικά Β2, 1992, σ. 426-427.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1995: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Γούλες», ΑΔ 44 (1989), Χρονικά Β2, 1995, σ. 366.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., *Αιανή*, Αθήνα 1996.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1997α: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Αιανή 1983-1997», ΑΕΜΘ 10Α (1996), 1997, σ. 23-40.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1997β: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Κοζάνη, μία αρχαία πόλη», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία-Πολιτισμός, Σεπτέμβριος 1993*, Κοζάνη 1997, σ. 203-231.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2009: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., «Αιανή και νομός Κοζάνης: δέκα χρόνια έρευνας», ΑΕΜΘ 20 χρόνια, Επετειακός τόμος, 2009, σ. 105-126.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2010: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., *Βελβεντό. Αρχαιότητες και Ιστορία*, Αιανή 2010.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη κ.ά. 1994: Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ. / Κίσσας Σ. / Σιαμπανόπουλος Κ., *Νομός Κοζάνης*, Τουριστικός Οδηγός, Θεσσαλονίκη 1994.
- Παναγοπούλου κ.ά. 2006: Παναγοπούλου Ε. / Χαρβάτη Κ. / Καρκάνας Π. / Αθανασίου Α. / Ελεφαντή Π. / Frost S.R., «Η έρευνα της Πρώιμης Παλαιολιθικής στην περιοχή του Αλιάκμονα, Νομού Γρεβενών», ΑΕΜΘ 18 (2004), 2006, σ. 631-640.
- Πάντος 1984: Πάντος Π., «Νεράιδα», ΑΔ 32 (1977), Χρονικά Β2, 1984, σ. 228-229.
- Ridley / Wardle 1979: Ridley C. / Wardle K.A., «Rescue excavations at Servia 1971-1973: A preliminary report», BSA 74 (1979), σ. 185-230.
- Ridley κ.ά. 2000: Ridley C. / Wardle K.A. / Mould C.A., «Servia I», BSA, Suppl. 32 (2000).
- Ρωμιοπούλου 1977: Ρωμιοπούλου Α., «Γέφυρα Αλιάκμονος», ΑΔ 27 (1972), Χρονικά Β2, 1977, σ. 519.
- Τσιάπαλη 2010: Τσιάπαλη Μ., «Αρχαιολογικά δεδομένα των ανασκαφών στο Βελβεντό Κοζάνης: προδρομικές παρατηρήσεις», ΑΕΜΘ 21 (2007), 2010, σ. 47-54.
- Wace 1913-14: Wace A.J.B., «The mounds of Macedonia», BSA 20 (1913-14), σ. 123-124.
- Wardle / Βλαχοδημητροπούλου 2000: Wardle K.A. / Βλαχοδημητροπούλου Β., «Ανασκαφή Σερβίων Κοζάνης 1971-73: Αποτελέσματα», ΑΕΜΘ 12 (1998), 2000, σ. 543-556.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Από την έρευνα στην παραποτάμια-παραλίμνια περιοχή του Αλιάκμονα», ΑΕΜΘ 4 (1990), 1993, σ. 105-119.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 1997α: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Τεχνητή λίμνη Πολυφύτου. Παραποτάμιος προϊστορικός πολιτισμός», *Πρακτικά Πανσερβιώτικου Συνεδρίου για την ανάπτυξη της περιοχής, 6-8 Οκτωβρίου 1995*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 59-70.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 1997β: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Η προϊστορική έρευνα στο νομό Κοζάνης», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Η Κοζάνη και η περιοχή της. Ιστορία - Πολιτισμός, Σεπτέμβριος 1993*, Κοζάνη 1997, σ. 635-651.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Από την έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα», *Αρχαία Μακεδονία VI* (1996), τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 241-258.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 2001-2004: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α. (2001-2004), «Δήμος Αιανής: Τεχνητή Λίμνη Πολυφύτου», ΑΔ 56-59, Χρονικά Β 3Β, σ. 481-482.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Αλιάκμων 1985-2005: η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου (κοιλάδα μέσου ρου του Αλιάκμονα), αποτελέσματα και προοπτικές», ΑΕΜΘ 20 χρόνια, Επετειακός τόμος, 2009, σ. 449-462.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη (υπό έκδ.): Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Αλιάκμων 2010. Η ανασκαφή στη Λάβα και στην Παλιοκαστανιά Σερβίων», ΑΕΜΘ 26 (2011), υπό έκδοση.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 2012: Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., «Η αρχαιολογική έρευνα στη Λάβα και την ευρύτερη περιοχή Σερβίων», Ομιλία στο πλαίσιο εκδήλωσης που διοργάνωσαν ο Μορφωτικός Όμιλος Σερβίων «Τα Κάστρα» και ο Δήμος Σερβίων-Βελβεντού, στις 12.2.2012. Βλ. εφημ. «Σερβιώτικα Νέα», έτος 25ο, φύλλο 210, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2012.